

УДК 94 (4) «313/1453»; 347

EPANAGOGAE: SECUNDAE NUPTIAE**Леонтій ДЯЧУК,**

докторант

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

The article deals with the second marriage in the collection of the emperors of the Macedonian dynasty Epanagoga, which is one of the most pressing problems in the history of marriage law of the Byzantine Empire. Legitimacy of remarriage, their legitimate number and legal consequences are investigated in the study. Specific features of the entrance to the next marriage caused by different types and forms of divorce are researched. Personal and property consequences of second marriage on the stages of entering into it and the rejection of it with conditions of having children from the first marriage or their absence are being emphasized. Furthermore, legal liability for violation of the relevant legislation is studied in details.

Key word: second marriage, divorce, problem of the children, legal re-sponsibility, marriage law, sources of law, legal discourse, Christian values.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається одна з найбільш актуальних проблем в історії шлюбного права Візантійської імперії про повторний шлюб за правовими нормами збірки імператорів Македонської династії під назвою Епанагога. З'ясовуються такі аспекти проблеми, як легітимність повторного шлюбу, його законна кількість і правові наслідки. Аналізуються особливості вступу в повторний шлюб, зумовлені відповідними видами розлучення. Звертається увага на особисті й майнові наслідки вступу у другий шлюб і в разі відмови від нього за наявності чи відсутності дітей від першого шлюбу, а також на юридичну відповідальність за порушення чинного законодавства.

Ключові слова: повторний шлюб, розлучення, проблема дітей, юридична відповідальність, шлюбне законодавство, джерела права, юридичний дискурс, християнські цінності.

Постановка проблеми. Епанагога (Isagogae) виникла як частина грандіозного плану законодавчих реформ на початку правління імператорів Македонської династії. Її мета полягала в кодифікації всіх складових *Corpus juris civilis* в одному збірнику грецькою мовою, що згодом отримав назву *Basiliconomum libri*. Але, оскільки реалізація такого плану розтягнулась на роки, то виникла потреба створення компактного збірника права, поділеного на сорок титулів, у яких у відповідних формах були представлені всі основні галузі права. Проблема шлюбного права в новому збірнику мала особливу вагу, оскільки після Юстиніана минуло три століття, що змовлявало необхідність критичного осмислення основних джерел збірки в процесі законотворчості, щоб усі правові норми та інститути шлюбного права опирались на аксіологічну основу християнських цінностей. У таких обставинах творці Епанагоги (Ісагоги), до створення якої був причетний, як відомо, патріарх Фотій, могли б максимально використати досвід творців Еклоги, у якій, як зауважив К.Е. Zachariae von Lingenthal, уперше було створене християнське шлюбне право [1, с. 57]. Однак декларативне застосування правових норм імператорів-іконоборців було неможливим, проте частину правового досвіду юристами імператора Василя I було враховано. Відмовляючись від Еклоги через конфесійні мотиви, творці Епанагоги все ж використали дещо з доробку іконоборців, а саме норми кримінального права (9 норм Еклоги). Утім вони могли використати досвід творців переробки Еклоги – *Eclogae privata aucta* в частині кримінального права, тоді як інститути шлюбного права формувались на юридичній основі законодавства Юстиніана. Основними джерелами шлюбного права Епанагоги стали переклади з латини грецькою мовою (частково) із коментарями правових норм Юстиніана, передусім його Новел, які

створила плеяда грецьких юристів 2-ї пол. VI та поч. VII ст. [2, с. 95–111]. Серед джерел шлюбного права, у тому числі з питань про законність повторного шлюбу, юристи перших імператорів Македонської династії Василя I та Лева VI зупинились при виборі джерел про розлучення і повторного шлюбу переважно на новелах Юстиніана.

Мета статті полягає в дослідженні юридичного досвіду юристів імператора Василя I в контексті формування правового дискурсу про повторні шлюби на аксіологічній основі християнських цінностей і в контексті критичного застосування правових джерел імператора Юстиніана. У процесі дослідження застосовувалась відповідна література про Епанагогу (К.Е. Zachariae von Lingenthal, М. Бенеманский, І. Громогласов, Є. Липшиц, І.Медведев, А. Schminck), але вона торкалася переважно зовнішніх аспектів дослідження збірника, який належав засновнику Македонської династії. Тому важливе значення мало усвідомлення й застосування відповідних положень євангельського вчення та правил канонічного права Ромейської (Візантійської) імперії, оскільки в них сформувались основні правові принципи нормативних положень про повторні шлюби. Звісно, важливим об'єктом дослідження стали юридичні джерела правових норм Епанагоги про повторні шлюби, якими є передусім правові норми 22-ї новели (Nov. 22. 22.-23), а також частково 117-ї та 134-ї новел Юстиніана.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті дослідження проблеми повторного шлюбу в юридичних збірниках імператорів Македонської династії в кожному з них присутні три тематичні правові положення: 1) про законність повторного шлюбу залежно від законного розлучення; 2) про врегулювання особистих і майнових проблем, пов'язаних із другим шлюбом матері або батька, законних дітей від першого шлюбу; 3) про кіль-

кість повторних шлюбів, що залежало від правової доктрини того чи іншого періоду та суспільної актуальності їх врегулювання.

Система повторних шлюбів (на аксіологічних засадах християнських цінностей) у збірниках греко-римського права після Юстиніана значною мірою зумовлювалася особливостями існуючих із часів римського права форми та видами розлучення. Якщо в частині розлучення, які були зумовлені об'єктивними причинами, без наявності вини суб'єктів шлюбу, то чоловік, як і дружина, змушені були дотриматись передбачених ще в новелах Юстиніана термінів для законності повторного шлюбу (хвороба, полон, безвісне зникнення). Тоді як у контексті одностороннього розлучення з вини чоловіка чи дружини, остання в будь-якому разі змушена була дотримуватись традиційного однорічного терміну в зв'язку з *turbatio sanguinis*, за винятком тих випадків, коли за умовами закону вони повинні були дотримуватись терміну, який тривав від 3-х до 5-ти років, а після цього вимога про традиційний однорічний термін утрачала сенс, оскільки більший термін погашав менший. До речі, у римській правовій традиції існував 10-місячний траурний або звичайний термін такої ж тривалості після розлучення, для того щоб визначити батьківство дитини у випадку її народження після припинення шлюбу, який увійшов у Закони XII таблиць (tab. 4.4).

Християнські імператори намагались різними засобами стримувати розлучення та повторні шлюби, закликаючи жінок не розлучатись через дріб'язкові причини (Константин I Великий), що відповідало християнській правовій доктрині та джерелам канонічного права. Як підкреслив історик Церкви та канонічного права І. Громогласов, керуючись ідеєю стримування повторних шлюбів, імператори Граціан, Валентиніан і Феодосій I у конституції від 381 р. подовжили термін утримування від вступу в повторний шлюб для розлучених жінок чи вдів із 10-ти місяців, як було ще в Законах XII таблиць (tab. 4.4), до одного року (С. 5. 9.1. 2) [5, с. 31]. Натомість, чоловік, який був потерпілою стороною при односторонньому розлученні, мав право відразу вступати в повторний шлюб, але якщо він здійснив кримінальний злочин, то його повторний шлюб залежав від того, яким саме чином він міг бути покараний. Разом із тим Юстиніан передбачив, що жінка, яка вчинила перелюб, не могла вступити в повторний шлюб упродовж п'яти років (Nov. 22.15).

Однак правова політика обмежених можливостей щодо розлучення та повторних шлюбів не могла бути відразу реалізована в суспільстві, де зберігались дохристиянські традиції. І тому навіть у часи Юстиніана, який досяг у сфері розлучення принципів змін, що значною мірою відповідають християнським цінностям, питання *про кількість повторних шлюбів* неначе не існувало. Разом із тим у його законодавстві були відповідні регулятивно-правові механізми, які забезпечували права відповідних суб'єктів шлюбу, а також передбачали юридичну відповідальність за порушення правових норм, з відповідними особистими та майновими (негативними) правовими наслідками. Така й подальша деталізація правового регулювання повторних шлюбів, що не могла з'явитися в римському праві, у контексті різнобічних гіпотез була можливою лише в новелах, у яких Юстиніан не був залежний від попередньої римської правової традиції. Запроваджені Юстиніаном правові норми поступово стали звичайними явищами і не викликали жодного суспільного спротиву, оскільки вони не порушували інтересів і свободи невинних людей і карали

винних. Водночас Юстиніан, як і його попередники та наступники (імператор Василій I), у жодній зі своїх збірок, що увійшли в *Corpus juris civilis*, не вдався до регламентації такої принципової проблеми в контексті євангельського вчення та канонічного права, як визначення кількості повторних законних шлюбів [5, с. 31–32]. Очевидно, він покладав надію на Церкву, яка мала на цей рахунок чітко визначені принципи, правила та церковні покарання (епітимія) й поступово впливала на традиційні стереотипи колишнього античного та елліністичного соціуму.

В історії римського й греко-римського права проблема *повторних шлюбів* сприймається суспільством на певних її етапах по-різному. Наприклад, у Стародавньому Римі така проблема взагалі не існувала, а в добу принципату і класичного римського права зростання кількості повторних шлюбів було навіть захопленням римських матрон (D. 24.1.64). Можливість розлучення за першим бажанням стало в цей час звичайним явищем [6, с. 292–293]. Натомість у добу ранньовізантійського права, включаючи Юстиніана, християнські імператори, але передусім Св. Отці Церкви, намагались переконати суспільство, що шлюб – це передусім таїнство, а не лише шлюбний контракт, і прагнули поставити під вплив закону й канонічних правил шлюбно-розлучні процеси, намагаючись не допускати більше 3-х шлюбів. Утім обмежені наслідки та невдачі в постантичному соціумі елліністичних міст навіть таких інтелектуалів від Церкви, як Григорій Нисський та Іоан Хризостом (Златоуст), обумовлювалися тим, що переважна частина населення першої християнської держави, сприйнявши зовнішні форми християнства, тривалий час керувалася стійкими стереотипами доби античності й еллінізму [7, с. 297–334]. Але все ж таки їхня діяльність і творчість таких геніальних особистостей, як Св. Василій Великий, мала важливе значення щодо поширення в суспільстві християнських цінностей на основі Святого Писання та Священної традиції (передання). Зрештою, у часи імператорів-іконоборців і їхніх наступників мрії Св. Отців IV–VI значною мірою здійснились, тому що християнська релігія на ті часи стала основною формою суспільної свідомості. Така ціннісна основа надала можливість християнським імператорам започаткувати й розвивати відомі процеси, які ще в XIX ст. отримали назву «християнізація римського права». Тим не менше в добу Юстиніана й до нього важко було однозначно побороти шляхом регламентації таке традиційне явище дохристиянських часів, як *повторні необмежені шлюби*.

Якщо Юстиніан розглядав повторні шлюби взагалі, не вказуючи на їх кількість (Nov. 22. 22-23) (*посилання Лева Філософа на 4-й шлюб у законодавстві Юстиніана ні в правових джерелах, ні в літературі не підтверджується*), то в Еклогі робиться відчутний акцент на другому повторному шлюбі, який став предметом наукової розробки юристів імператора Лева III (Ecl. 2.12-13). Останні, очевидно, керувалися тим, що розлучення та другий шлюб були поступкою людству з боку Всевишнього і його Апостолів, оскільки перший шлюб (за канонічним принципом *акрівії*) уважався нерозривним: кого Бог поєднав, того людина нехай не розлучить (Матв., 19.6.; Марк, 10.9). Така позиція набрала трансцендентного значення, коли навіть через півтора тисячоліття українські жінки все життя чекали чоловіків, які загинули чи пропали безвісти на фронтах Другої світової війни або були арештовані й безвинно знищені спецслужбами держави з тоталітарним режимом.

Утім творці Еклоги (726) в контексті допустимості другого й неприйняття третього шлюбу виявилися серед законодавців не поодинокими, оскільки імператриця Ірина

(780–790, 797–802), відома прихильниця об'єднання держави Карла Великого та Ромейської імперії, яка прагнула скріпити такі державні зміни шлюбом із Карлом Великим, визнавала, посилаючись на апостола Павла (очевидно: I Кор. 7, 8. 27.39), у своїй новелі *De quattris nuptiis et ancilarum connubio* (між 797–802 рр.), тільки 2-й повторний шлюб [8, с. 60]. Але імператори Македонської династії Василь I та Лев VI ніколи не посилались на новелу імператриці Ірини (можливо, не знали про її існування). Разом із тим К.Е. Цахарія опублікував 1837 Прохірон, у який увійшла складна правова норма, що узаконила 3-й шлюб, джерелом якої, на думку М. Бенеманського, була новела, яка, так як і Прохірон, належала імператору Василю I [9, с. 316–317]. Така позиція значною мірою сформувалась уже після того, коли ві-домі дослідники К. Witte і F. Biener з'ясували хронологію появи, авторство та відповідну змістову залежність між Еклогою, Прохіроном і Епанагою, з визначенням, що Прохірон належав імператору Василю I [9, с. 8–10]. Поява у Прохіроні (а не в Епанагозі) положення про допустимість третього шлюбу, який уважався першим збірником Василя I, повинна було вплинути на наступне законодавство й передусім Епанагогу, у якій за ініціативою патріарха Фотія було багато новацій. Патріарх Фотій, при своїх енциклопедичних знаннях, очевидно, був редактором усього тексту Епанагоги і, як відомо, автором систематизованих та концептуально викладених правових норм із проблем державного права, зокрема про повноваження та критерії легітимності імператорської влади, *демократичного* (*demos, democratia*) визначення правового закону [4, с. 231–232], але третій шлюб, який за ініціативою патріарха, зважаючи на його знання суспільних проблем і тлумачення доцільності третього шлюбу в правилах Св. Отців Церкви, як протигагу розпусті, міг увійти в Епанагогу Василя I. Однак цього не сталося, а в 883 р., очевидно за прикладом і в контексті аргументів Св. Василя Великого (4,50.80), канонічна норма про третій шлюб з'явилась у 2-й редакції Номоканону XIV титулів патріарха Фотія.

Тим часом позиція з оцінками судженнями дослідників греко-римського права (XIX–XX ст.) стосовно новели про третій шлюб, ексцерпт якої увійшов у Прохірон, стала загальновізною, а таємнича новела в контексті Прохірону однозначно відносилась до законодавства імператора Василя I [9, с. 316–317; 10, с. 46–60]. Але після того, як у 1983 р. німецький учений Andreas Schmick установив, що Прохірон з'явився значно пізніше (близько 907 р.) [11, с. 100–103], коли вже не було ні імператора Василя I, ні патріарха Фотія, а ініціатором його створення став вінченосний учень Фотія імператор Лев VI Філософ (886–912), то джерелом Прохірону разом із новелами Юстиніана стала Епанагога (Ісагога) Василя I, а не навпаки. Разом із тим відсутність у Епанагозі положення про 3-й шлюб і юридичні процедури в контексті припинення другого, можливо, пов'язана з тим, що Ісагога значно більше опиралась на Еклогу, ніж Прохірон [10, с. 61–62].

Тим не менше, патріарх Фотій був організатором формування, редактором та автором принаймні окремих титулів Епанагоги, зокрема, як підкреслювалось у частині визначення повноважень патріарха та імператора, а також правових норм про державні й церковні інститути влади [1, с. 22; 10, с. 60]. Його погляди в цілком етичних формах відзначалися свободою мислення й відсутністю значною мірою залежності від авторитетів [12, с. 16]. Так, у власній редакції *Номоканона 14 титулів*, зважаючи на тисячолітню традицію, він допускав збереження шлюбу при

перелюбі чоловіка та підтвердив чинність конкубінату, який скасував його учень – імператор Лев Філософ (Nov. 89). Усе це свідчило про його раціональне ставлення до явищ, обумовлених тисячолітніми стереотипами, у яких більшість духовенства бачила зло. Водночас важко було знайти на той час кращого знавця та захисника християнської догматики і творця канонічного права. Часто ті особи з церковного кліру, діяльність яких була дотичною до судової практики та правотворчості (Зонара, Аристин, Дмитрій Хоматіан), частіше виражали диспозитивні підходи при вирішенні судових чи правотворчих справ, залишаючись у контексті правових принципів та основ богословського вчення на ясно виражених імперативних ригористичних позиціях.

Дійсно, у візантійському суспільстві, незважаючи на поширення більш критичних підходів до повторних шлюбів, зокрема, імператора Лева III (Еклога, 726) та імператриці Ірини (конституція близько 800 р.), «на практиці, – як зауважив І.М. Громогласов, – продовжувалися ще зберігати силу традиції стародавнього права, яке допускало навіть четвертий шлюб» [5, с. 32]. Тим не менше, лише у Прохіроні та в новелі Лева VI (Nov. Leonis. 90) уперше на формально-юридичному рівні в історії греко-римського права положення про законність 3-го шлюбу отримало юридичну силу (Proch. 4.25). Натомість у процесі систематизації Ісагоги юристи Василя I, очевидно, під орудою патріарха Фотія у процесі творчого переосмислення новел Юстиніана в контексті проблеми про повторні шлюби оперували лише поняттям *другого шлюбу*. Тим більше, на відміну від *Basilicorum libri* (XXVIII, 14), робота над якими, очевидно, велась паралельно з більш компактною Ісагогою, в останній відсутній спеціальний розділ про повторні шлюби.

Як уже відзначалось, повторні шлюби є логічним, але не обов'язковим продовженням шлюбозрозлучного процесу. Законність розлучення визначає можливу законну реалізацію права на повторний шлюб. Незаконне розлучення зумовлює проблеми законності повторного шлюбу. Теоретично це виглядає так: в Епанагозі знаходяться актуальні на той час види розлучення, у контексті яких її автори визначили регулятивно правові механізми законних повторних шлюбів.

І так, перша форма розлучення Ісагоги пов'язана зі вступом одного з подружжя в монастир. Для іншого, хто залишається в миру, призначалась за попередньою згодою певні майнові вигоди від померлої для мирського життя особи (Epan. 21.1 = Nov. 22.5). Якщо в монастир ішла дружина, то її колишній чоловік, незалежно від наявності чи відсутності їхніх законних дітей, відразу набував право на повторний шлюб. Якщо ченцем став чоловік, то його колишня дружина після дотримання однорічного терміну також мала право на *secundae nuptiae*, забезпечивши дітей, так званім, *шлюбним майном*.

Традиційною причиною розлучення, яку навіть визнано в Еклозі, є імпотенція чоловіка (Epan. 21.2 = Nov. 22.6). Таке розлучення відноситься до категорії, відомої як *divortium communi consensu*. Дружина, яка дотрималась трирічного законного терміну, який рахувався від того, коли виникли відповідні фізичні проблеми в чоловіка, набувала законне право на розлучення та повторний шлюб. Оскільки за гіпотезою це здійснювалось у контексті *bona fide*, то всі майнові проблеми, які завжди супроводжували розлучення та повторні шлюби, вирішувались, як правило, у контексті існуючого в грецькому соціумі поняття *δικαιοσύνη* (*справедливість*), відображеному в шлюбному законодавстві християнських імператорів Ромейської імперії.

Натомість наступна підстава для повторного шлюбу зрівнює чоловіка та дружину у вимогах законності розлучення та *secundae nuptiae*. Ідеться про полон одного з подружжя, коли інший при дотриманні п'ятирічного терміну набуває прав законного розлучення й нормативну підставу для повторного шлюбу (Епан. 21.3 = Nov. 22.7).

Джерелом наступної норми про розлучення та, іманентно, повторного шлюбу є правова норма, відповідна такому виду розлучення шлюбу, як *divortium communi consensu*, який став у Римі відомим з 235 р. до н. е., не викликав суттєвих змін у добу шлюбних реформ Юлія Октавіана Августа та відобразився в якості юридичної фабули у 22 новелі Юстиніана від 535 р. (Nov. 22.4). Усупереч останній, така форма припинення шлюбу була скасована 117-ю новелою Юстиніана від 542 р. (Nov. 117.10), але після його смерті вона знову набрала юридичної чинності, завдяки новелі від 566 р. про *divortium communi consensu* імператора Юстина II. Остання, між іншим, увійшла в зібрання 168 Новел Юстиніана (Nov. 140) [13]. Після того, як ініціатор Еклоги (726) і творець її програмного праefatio (*проціон – грец.*) імператор Лев III не взяв до уваги правове положення Юстина II, його підтвердила новела невідомого імператора (що збереглась: Cod. Paris. gr.1384, fol. 176 та Bodlejanus 3399, fol. 48), яку опублікував у 1857 р. К.Е. Zachariae von Lingenthal в Collatio prima зібрання Novellae Constitutiones imperatorum postjustinianum communi [8, с. 61–62]. Перед назвою новели *Ut consensus matrimonium solvi possi* під XXX номером (coll. I) К.Е. Цахаріє фон Лінгенталь зафіксував, що новела належить incerta (невідомому, невідзначеному) imperatoris, а в 1-й примітці (до назви твору) ідеться про те, що з цією новелою текстуально корелюється правове положення Епанагоги імператора Василя I про *divortium communi consensus*, у формі дослівних витягів з імператорської новели (Епан. 21, 4).

Якщо зміст примітки К. Цахаріє переконув у вірогідності того, що автором безіменної новели є імператор Василій I [8, с. 61–62], то на думку відомого історика Церкви та канонічного права І. Соколова, яка опирається на згадані матеріали, ситуація складалася таким чином: спочатку з'явилась Новела Василя I про розлучення за згодою, а потім у скороченій формі це положення увійшло в Епанагогу [14, с. 155]. Отже, відомий дослідник однозначно визнав імператора Василя I автором новели та ініціатором її відображення в Епанагогає. Очевидно, до цього долучився патріарх Фотій, оскільки шлюбна тема була одночасно присутня в першоджерелах канонічного права й у канонічних збірниках.

Утім, визнавши за традицією авторство відповідного імператора, зрозуміло, що цього вимагає традиційна інституція імператорського правового акту, як складова інскрипції кожного джерела права імператорського законодавства, позаяк усі дослідники свідомі того, що безпосередніми творцями відомих правових норм були переважно імператорські юристи, імена яких у багатьох випадках не збереглися. Не так було в часи правління Василя I. При ньому в цій царині активно діяв видатний церковний і державний діяч, патріарх Фотій, друге патріаршество (877–886) збігається з останнім десятиліттям правління імператора Василя I (867–886). Саме він очолив законодавчу комісію в часи роботи над Епанагогою [4, с. 230]. Очевидно, Фотій підготував ра-ніше згадану новелу й систематизував її скорочену версію в 21 титулі Епанагоги (Епан. 21, 4).

Текст новели та відповідних положень Епанагоги через особливості його юридичного дискурсу видає автора

в тому, що він добре орієнтується в практиці шлюбних відносин та в особливостях суспільного становища різних категорій греко-римського соціуму [12, с. 12]. Разом із тим саме патріарх, якому були притаманні такі риси, узяв на себе відповідальність за правове положення, яке в контексті канонічного методу *акривії*, не відповідає принципам і практиці канонічного права та християнським вимогам до розлучення. Очевидно, автор обох джерел про *divortium communi consensus*, керуючись принципом ікономії канонічного права, урахував об'єктивні суспільні обставини та наявні шлюбні традиції. Окрім того, існував досить вагомий юридичний фактор: у Збірник 168 новел Юстиніана увійшла новела імператора Юстина II від 566 р., який відновив чинність *divortium consensus* (Nov. 140), а з новелами Юстиніана чи з їхніми перекладами грецькою мовою патріарх Фотій був ознайомлений, оскільки всі складові *Corpus juris civilis* стали юридичною основою законодавства перших імператорів Македонської династії в контексті їх масштабних правових реформ. Для того щоб перекопати у мотивах імператора та патріарха, звернімося до тексту новели: «Ми бачили (заявляє Василій I), що багато хто в своєму житті поєднуються законним шлюбом, по доброму взаємному ставленню зійшлися для поєданого та спільного життя і більш-менш тривалий час перебували між собою в одностайному спілкуванні, мали дітей і досягли в житті інших успіхів; але в результаті якогось несприятливого збігу обставин, що виник або в сім'ї, або ззовні, вони перейнялися ненавистю і ворожнечею. І ось людиноненависник демон від однієї малої іскри розпалює в них сильне полум'я, і ненависть серед них займається до такої міри, що, якщо вони найшвидше не розлучаться, то потраплять у важке становище. І ми узаконюємо, щоб чоловік і дружина розлучалися за згодою і щоб у ставленні до розлучених введеним вказаним способом не застосовувалися ні загроза штрафом, ні заповідання зла або фізичне покарання, тому що цей привід для розлучення визнається на благо і на користь як їм самим, так і державі. Адже при такому рабстві і неможливості мирного життя надали ніхто з людей розважливих не стане надавати перевагу життю шлюбному перед життям без нього» (Епан. 21, 4) [14, с. 155–156]. Така новела та ексцерпт із неї, що увійшов в Епанагогу, міг, швидше за все, належати патріарху Фотію. Оскільки саме Фотій, як підкреслювалось, уніс у Епанагогу низку положень, які торкалися державного права й відзначалися рисами незалежного мислителя. Отже, у контексті вказаного виду розлучення кожний із подружжя може без жодних процедур і заборон вступати у другий шлюб, але колишня дружина повинна була після розлучення дотриматись традиційного однорічного терміну, а після цього могла реалізувати своє право на повторний шлюб. Це, звичайно, суперечить евангельському вченню і священній традиції (Матв. 19.9; Марк. 10.1; Ап. 48; Трулл. 87), що, очевидно, обумовило рішення Юстиніана про заборону *divortium communi consensu* (Nov. 117. 10).

Наступні правові норми Епанагоги створюють юридичні підстави для односторонніх розлучень і за їхніми наслідками для повторного шлюбу. Ідеться про злочинні дії дружини (Епан. 21.5 = Nov. 117. 8; Nov. 22.15.2), а в наступній групі причин одностороннього розлучення йдеться про злочинні дії чоловіка (Епан. 21.6 = Nov. 117. 9; Nov. 22.15.1). Отже, систематизатори Ісагоги, як бачимо, не обмежились тими причинами для розлучення з вини жінки чи чоловіка, які остаточно встановив Юстиніан у 117 новелі, а додали низку причин для одностороннього

розлучення з вини чоловіка (Nov. 22.15.1) чи дружини (Nov. 22.15.2) з 22-ї новели Юстиніана, які з причинами розлучень із 117 новели (Nov. 117.8; 117. 9) увійшли у відповідні титули Епанагоги (Епан. 21.5) та (Епан. 21.6). Зростання причин для розлучення, за рахунок 22-ї новели, які переважно торкалися злочинних публічних діянь, відбувалося в умовах посилення могутності держави, соціальної диференціації населення, зростання міст як осередків творчого і злочинного. У публічних злочинах чоловіка чи дружини імператори Македонської династії вбачали загрозу не тільки сім'ї, а й державі. Кожному злочину, який був причиною розлучення з 22-ї новели Юстиніана, але не взятий до уваги в його 117 новелі, необхідно було покласти край (Лев Мудрий). У будь-якому разі чоловік, який розлучається з дружиною на законних підставах, має законне право без будь-яких обмежень на *повторний шлюб*. Якщо дружина стала жертвою кримінальних діянь чоловіка чи втрачає перший шлюб через його публічні злочини після дотримання однорічного терміну у зв'язку з *turbatio sanguinis* має законні підстави для *повторного шлюбу*. Натомість для тих, хто вчинив кримінальний злочин, що став причиною розлучення, здійснення повторного шлюбу залежало від особливостей кримінально-правових санкцій за відповідні злочинні дії.

Остання причина, що стримує розлучення без вини дружини, але відтерміновує право на повторний шлюб, пов'язана з питанням про безвізний зниклого чоловіка-воїна під час військової кампанії (Епан. 21.7 = Nov. 117.11). При тому коли дружина дотримується відповідної процедури (офіційного визнання загибелі чоловіка його військовим керівництвом) у контексті п'ятирічного терміну очікування, вона набуває право на 2-й шлюб.

Разом із тим однією з важливих проблем греко-римського (візантійського) права про повторні шлюби є врегулювання майнових та особистих відносин одного з подружжя, що прагне вступити у другий шлюб, і законних дітей від першого шлюбу. Ця тема визначена у 22-й новелі Юстиніана *De nuptiis*: «Про другі шлюби» (Nov. 22.22) та «Щодо випадків, коли жінка повторно виходить заміж після того, як минув рік жалоби, а також щодо прибутку з посагу та дошлюбного дару (*donatio ante nuptias*)» (Nov. 22.23).

У відповідних нормах Епанагоги ця тема в частині майнових особистих прав і сімейних відносин у контексті потенційного другого шлюбу супроводжується правовими гіпотезами, що іноді виходять за межі проблеми, а в окремих із них ідеться про неможливість вступити в повторний шлюб через об'єктивні причини (Епан. 19.8). Прикладом цього можуть бути глави 19 титулу Епанагоги (що, на відміну від Василік і Прохірону, публікувалась лише грецькою мовою) *Про шлюб і шлюбні дарунки (шлюбне майно)*. Так, у 8 главі 19 титулу, у якій можна, не змінюючи змісту, технічно виділити окремі, але споріднені положення, де йдеться про таке (*пер. з грец.*): 1) *чоловік, який удруге не одружився й не має дітей, у зв'язку зі своєю бездітністю, отримує четверту частину посагу дружини або четверту частину дошлюбного дарунку*. Звісно, така особа не може вступити в повторний шлюб, на відміну від його колишньої дружини; 2) *якщо ж (він) має дітей, яких потрібно прохарчувати й виховати, то по досягненню наймолодшою дитиною 20-річного віку чоловік має вибір – чи використовувати надалі майно, яким раніше володів, не приймаючи (окрему) частку майна (рівну, як у кожного з його) дітей [братів і сестер], чи використовувати таку частку для сімейної користі*. Як правило, чоловік отри-

мував частину майна перед другим шлюбом, а якщо утримувався від останнього, то в такій частці не було потреби; 3) *чоловік успадковує все майно, яке залишається в разі смерті його бездітних дітей або у випадку не залишення ними заповіту*. Це правове положення лише опосередковано відноситься до повторного шлюбу батька згаданих дітей; 4) *якщо ж (він) одружиться вдруге, то повинен утримувати (харчувати) й виховувати дітей відповідно до природного і писаного закону, і в тій порі, поки вони виховуються і зростуть, він має право користування (шлюбним) майном, але нічого (іншого) окрім того*. Тривалий час за римською правовою традицією, коли батько вступав у другий шлюб, його діти завжди залишалися із ним, але уже в часи перших християнських імператорів вони могли проживати зі своєю матір'ю, що не відповідало римській правовій традиції; а) *у такому випадку від самого початку утримання дітей він має вести облік (запис) витрат та надати звіт [про використання таких коштів]*, б) *а по досягненню останньою дитиною 20-річного віку, коли жінка цілковито відмовляється від використання майна [на користь дітей], то нехай не отримає нічого неза-конним шляхом із майна, залишеного матір'ю чи отриманого з іншого дже-рела*. У тексті Епанагоги йдеться про обов'язок батька, який вступив у другий шлюб, зберегти ту частину шлюбного майна, яка передбачена для дітей від першого шлюбу; 5) *якщо один із дітей помирає, то його частка поділяється порівно поміж іншими дітьми, у випадку відсутності інших дітей уся частка (майно) переходить до батька*. У цьому випадку батько неначе належить до другої черги успадкування після померлої дитини; 6) *правило діє (таким чином) у разі одруження чоловіка вдруге за наявності дітей від першого шлюбу чи за відсутності дітей від першого шлюбу, а він не може взяти залишене майно від попередньої дружини до нової сім'ї* (Proch. 19.8). Дійсно, якщо він вступає чи не вступає у другий шлюб, то шлюбне майно матері дітей залишається виключно за останніми, але якщо дітей немає і чоловік не вступає у другий шлюб, то за аналогією першої норми вказаної глави він, очевидно, має право на четверту частину посагу колишньої дружини. Отже, ми маємо три основні гіпотези щодо чоловіка після припинення його шлюбу: 1) відсутність дітей через бездітність колишнього чоловіка чи відмова чоловіка від другого шлюбу, який немає дітей не у зв'язку з відомим фізичним станом; 2) урегулювання майнових відносин батька та дітей, якщо він відмовився від наступного шлюбу; 3) забезпечення прав дітей від першого шлюбу тоді, коли їх батько вступає у другий шлюб.

Основний висновок із зазначеного такий: чоловік, який вступив, чи не вступив у повторний шлюб, може користуватися майном від першого шлюбу для єдиної мети – зберігати його, використовуючи для законних дітей від першого шлюбу, а тоді, коли вони досягнуть повноліття, при тому що він повторно не одружився, він має право залишити *status quo* або отримати частку майна, що відповідає частці на кожного сина чи дочку, і відмовитися від прав глави сімейства. У випадку смерті одного з дітей батько має право на його майно тільки після інших його дітей або за їх відсутності. У будь-якому разі законодавець надає перевагу на отримання шлюбного майна батьків їхнім дітям, що відповідало не тільки християнському цивільному праву, а й природному праву.

Наступна норма врегульовує права жінки в тотожній значною мірою сімейно-шлюбній ситуації, у контексті якої розглядалися її права та обов'язки щодо шлюбного май-

на чоловіка, а також в контексті майнових прав її законних дітей. Отже, правове джерело Епанагоги гласить таке: **1.** Якщо жінка вдруге не вийде заміж, то незалежно від того, чи в неї були діти, чи ні, вона визнається господаркою сімейного обійстя (зокрема), щодо використання і володіння дошлюбним дарунком (*donatio ante nuptia*). **2.** Якщо (вона з якоїсь причини) не має дітей, (зокрема), через бездітність або коли їх немає через стан чоловіка, то вона отримує одну четверту його майна. **3.** Коли ж у неї є діти, то після досягнення наймолодшою дитиною 20-літнього віку, (то) нехай обирає одне з двох – чи мати у використанні усю спадщину по чоловіку, чи, якщо цього не захоче, то може для сімейної користі обрати лише частку в розмірі, яка (припадає) на одну дитину. **4.** Якщо ж, що коли хтось із дітей помре чи всі будуть бездітними чи не залишать заповіту, то до неї переходить увесь їхній спадок (Епан. 19. 5).

Отже, у 5 главі 19 титулу, окрім гіпотези про майнові переваги жінки, яка відмовляється від повторного шлюбу, вона при вказаних обставинах займає становище глави сімейства. Тобто, за наявності дітей вона залишається з ними, а по досягненні наймолодшою дитиною 20 років перед нею стоїть альтернатива – або вступати у другий шлюб, або залишитись і надалі господаркою дому з правом користуватися всією спадщиною чоловіка. Натомість якщо ж вона виходить заміж вдруге, то отримує у власність лише частину від майна чоловіка, яка припадала на кожну її дитину. Знову ж таки, основна ідея цієї глави новели полягає в захисті прав законних дітей, а також у свободі вибору жінкою тих чи інших варіантів сімейного життя.

Урегулювання особистих, частково майнових, відносин подружжя у зв'язку з *secundae nuptiae* продовжується в 15–16 главах 19 титулу Епанагоги, джерелами яких є 22 та 23 титули 22 новели Юстиніана, окрім того, текст обох титулів корелюється з відповідними положеннями Еклоги. Так, у 15-й главі 19-го титулу йдеться про повторний шлюб як такий, без майнових аспектів: *Хто не задоволеній першим шлюбом і вступить у другий і не має дітей від першого шлюбу, (той) не підлягає ніяким стягненням за вступ у другий шлюб. І якщо чоловік вступає в повторний шлюб без будь-яких перешкод, то жінка лише після закінчення однорічного терміну, а якщо (вона) вступить (у другий шлюб) до закінчення терміну, то підлягає покаранню. Якщо (вона) дітей немає, то покарання легше, а якщо є, то важче. В обох випадках колишня дружина піддається знеславленню* (Епан. 19.15).

Отже, законодавець забезпечує право чоловіків і жінок на повторний шлюб при законному розлученні й дотриманні цього закону жінкою щодо однорічного терміну. Із позицій Святого Письма другий шлюб зі розлученою жінкою – це форма перелюбу (Матв. 19.9), однак уже апостол Павло вважав, що коли людина (зокрема вдова) не може жити в цнотливості, то допустимим є правильне здійснення шлюбу, але лише після смерті її чоловіка (Павл. I Ког. 7, 8-9. 27.39). Тому порушення закону, яке може ускладнити проблему визначення ймовірного батьківства, викликало відповідну реакцію законодавця. Жінка, яка носила в утробі дитину померлого чоловіка й намагалась до року вступити в шлюб чи позашлюбні відносини, з позицій тогочасної суспільної свідомості, по суті, зраджувала чоловіка, коли ще не народилась дитина, яка сприймалась у греко-римському суспільстві як безупинне продовження життя й утеча від смерті [7, с. 297–317с].

Наступна 16 глава 19 титулу продовжує тему повторного шлюбу, але в іншому контексті: **1.** Якщо жінка витримує певний час і, отже, на неї не поширюється зазначене покарання, то вона може вступити у другий шлюб, не турбуючись про попередній, якщо не має дітей, то – нехай ще раз буде сказано, – усе (для неї) буде безпечно з цього моменту. **2.** Якщо ж має дітей і з цього часу [шлюбу] закон бачить, що вони (діти) обділяються (матір'ю), то вже тоді віднімається та частка (її) влади над усім майном, яке перейшло до неї від чоловіка, а лише залишається право користуватися та отримувати від цього прибуток. І це нехай за законом поширюється (право користування) на дошлюбний дарунок і на все майно, яке перейшло їй від чоловіка, або яке дісталось їй за його життя, або за заповітом, або за дарунком після смерті, або та певна визначена (для неї) чи привілейована частина. **3.** Діти приймуть це у (свою) власність одразу ж у той час, коли вона зійдеться з іншим чоловіком (тобто вступить у другий шлюб). **4.** І таким (чином) нехай будуть однакові покарання щодо жінки і чоловіка на посаг і на дошлюбний дар, бо закон не допускає для батьків жодної продажі і жодної застави, але хоча б щось і вчинили батьки, одразу ж буде накладена застава на їхнє майно, щоб перешкодити поступати батькам, як їм заманеться. **5.** Закон зневажається (також тоді), коли діти стануть наставниками для батьків, але засоромлюємо одних і погрожуємо іншим, що отримують зиск; закон не допускає звернення дітей до інших (осіб), спрямованого проти батьків, тому що діти, їхні спадкоємці і наступники повинні шанувати батьків. Від їхніх спадкоємців і наступників немає іншого обмеження, як 30-річний термін, коли майно отримує нових власників; саме з цього часу діти можуть змагатися за свої права і виявляти самостійність, зокрема, якщо хтось закликатиме на допомогу, не досягнувши юнацького віку. Такою буде вигода для всіх дітей від попереднього шлюбу (Епан. 19.16). Особливістю цієї глави 19 титулу Ісагоги, яка опирається на 22 та 23 главу 22-ї новели Юстиніана і корелюється за правовим змістом із відповідними положеннями Еклоги (Ecl. 2,11), є особливості стилю в контексті перекладу грецькою мовою та певними змінами філологічного змісту, що відбулись із VI по IX ст.

Висновки. Текст Іса в контексті розлучення й особливо повторного шлюбу формувалась не завдяки компіляціям, а шляхом творчої обробки ексцерптів із новел Юстиніана, з відповідними стилістичними й навіть змістовими змінами. Тобто, концепція Юстиніана про повторний шлюб отримала продавження в Епанагозі Василя I Македонянина, очевидно, завдяки патріарху Фотію та невідомим юристам, ренесансне, актуальне для мети відповідного тексту, сприятливе звучання та значення як за правовим змістом, так і юридично-філологічною формою. Основна концептуальна ідея Епанагоги в цьому сенсі – це захист особистих і майнових прав батьків та дітей від першого шлюбу, а також законна можливість вступити в повторний шлюб при дотриманні правових процедур у контексті вказаних форм і видів розлучення. У численних правових гіпотезах, ураховуючи всі альтернативні рішення стосовно наступного шлюбу, принципове значення має волевиявлення особи в корелятивному зв'язку, у контексті природно-правових особливостей її правосвідомості, із правовими нормами чинного законодавства. У всіх титулах, главах і правових нормах Епанагоги безпосередньо чи в латентній формі виражена ідея законності лише другого повторного шлюбу без якої-небудь згадки про третій шлюб. Отже, у правовому дискурсі Епанагоги була реалізована ідея свободи та за-

безпечення майнових інтересів суб'єктів правових відносин при набранні чинності другого шлюбу завдяки відповідним регулятивно-правовим механізмам на аксіологічній основі християнських цінностей.

Список використаної літератури:

1. Zachariae von Lingenthal K.E. Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Aalen, 1955. – 422 s.
2. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. / Е.Э. Липшиц. – Л : Наука, 1976. – 230 с.
3. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи / И.П. Медведев. – СПб. : Алетейя, 2001. – 576 с.
4. Медведев И.П. Культура Византии. Вторая пол. VII–XII вв. / И.П. Медведев. – М. : Наука, 1989. – 676 с.
5. Громогласов И.М. О вторых и третьих браках в православной церкви : Историко-канонический очерк / И.М. Громогласов // Богословский Вестник. – Т. 3. – № 2. – 1902. – С. 32.
6. Дождев Д.В. Римское частное право / Д.В. Дождев. – М. : Издат. группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. – 704 с.
7. Браун П. Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві / А. Браун. – К. : Мегагайтп. – 520 с.

8. Jus graeco-romanum. Pars III. Novellae Constitutiones. Edit. C. E. Zachariae a Lingenthal. – Lipsiae, T.O. Weigen, 1852 – s. 60.
9. Бенеманский М. Прохирон / М. Бенеманский. – Вып. I. – Сергеев Посад : Типография Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1906. – 556 с.
10. Липшиц Е.Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX–XI вв. / Е.Э. Липшиц. – Л. : Наука, 1981. – 246 с.
11. Schminck A. Studien mittelbyzantinisch Rechtsbuchern. Frankfurt am Main, 1986. – 152 s.
12. Каменята Ж. Две византийские хроники X века / Ж. Каменята, А. Каждан. – М. : Издательство восточной литературы, 1959. – 261 с.
13. Justiniani Novellae Recognovit Rudolfus Schoell. Opus Schoellii morte interceptum absolvit Guilelmus Kroll. Corpus Iuris Civilis, vol. III. Berlin. 1954.
14. Соколов И.И. Византологическая традиция в Санкт-Петербургской Духовной академии. Печалование патриархов перед василевсами в Византии IX–XV вв. Патриарший суд над убийцами в Византии X–XV вв. О поводах к разводу в Византии IX–XV вв. / И.И. Соколов ; послесл. А.А. Маркидонова. – СПб. : Издательство Олега Абышко, 2005. – 320 с.

